

УДК 94(470):321.74“1920/1930”

Ф 52

Микола ФРОЛОВ

**КОМІТЕТИ БІДНОТИ
І КОМІТЕТИ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН
У СИСТЕМІ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ
В УКРАЇНІ 1920 – 1930-х рр.**

Аналізуються причини створення комітетів бідноти і комітетів незаможних селян у 1920 – 30-ті рр. та роль компартійно-радянської еліти у цьому процесі. Досліджуються структура, функції, напрями діяльності організацій. Стверджується, що створення на селі надзвичайних владних структур зумовлювалось необхідністю організації контролю радянської влади за багатомільйонним селянством.

Ключові слова: *комбідни, комнезами, компартійно-радянська влада, селянство, політична еліта.*

У реаліях сучасної України важливим питанням суспільно-політичного життя є взаємовідносини громадянина і влади. Попри суттєві успіхи на шляху розбудови громадянського суспільства, ставлення громадян до влади залишається, фактично, патерналістським. Коріння цієї проблеми здебільшого сягають радянського минулого з його уявленнями про державу як захисника і гаранта усіх інтересів і прав людини. Водночас історичний досвід радянського періоду демонструє чимало прикладів маніпулювання суспільною свідомістю громадян й насадження організацій та об'єднань з суто політичними мотивами під прикриттям гасел про самоорганізацію і всебічний розвиток різних соціальних груп.

У цьому контексті яскравим епізодом постає створення та діяльність комітетів бідноти і комітетів незаможних селян у 1920 – 1930-ті рр. Визначення їх ролі і місця у політичній системі

радянської України є суспільно значущим, адже і на сучасному етапі різні політичні сили прагнуть завоювати симпатії селянського населення.

У роботах радянських істориків М.Березовчука [1 – 3], Р.Ляха [11], М.Ремньова [16], Ф.Ускова [18] та ін. ці організації вивчалися під кутом зору їх значення у виконанні державних настанов та ролі у класовій боротьбі.

Надійний фактологічний фундамент, закладений радянською школою істориків з нових методологічних позицій, використаний у дослідженнях періоду перебудови і незалежної України. Концептуальна теза С.Кульчицького [10] про комбіді і комензами як “передавальні паси” партійних ідей до мас знайшла подальший розвиток у дисертаційних роботах О.Мельничука [12] і В.Волошенко [4], які на матеріалах Поділля і Донбасу оцінюють комнезами, як штучно створені більшовиками класові політичні організації сільської бідноти, що виступили соціальною опорою більшовиків при насадженні радянського режиму в селі.

Але сьогодні бракує комплексного висвітлення місця комітетів бідноти і комітетів незаможних селян у структурі політичної системи України 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Метою статті є визначення феномену комбідів і комнезамів у системі партійно-державного контролю радянської України 1920 – 1930-х рр., ролі компартійно-радянської еліти в їх утворенні і функціонуванні.

Утвердження більшовицької влади на селі в Україні у 1920 – 1930-ті рр. відбувалось дуже складно. Українські селяни не розуміли і не приймали ідеологію комунізму. Вони бажали землі і волі. Насильницькі методи утвердження компартійно-радянської влади в Україні, окупаційний її зміст у 1918 – 1922 рр. викликали активний, озброєний супротив з боку селянства. Численні селянські повстання у 1919 р. фактично тимчасово перекреслили можливість існування більшовицької влади в Україні. Ленін і керівництво КП(б)У змушені були змінити своє ставлення до українського селянства, визнавши необхідність мирного співіснування з ним як умову існування радянської влади в Україні. Тому формулювання нової політики з селянського питання, безпосередньо пов’язаного з питанням

національним, було одним із головних завдань ЦК РКП(б) напередодні третьої військово-чекістської спроби підкорення України [17, 237 – 253].

Відсутність реальної соціально-політичної опори на селі не давала більшовицькому керівництву можливості для укорінення своєї влади застосувати безпосередньо напрацьовану модель управлінського тандему “партійний комітет – рада та її виконком”. По-перше, тому що у 1920-х рр. кількість членів КП(б)У на селі була дуже малою, а партійні осередки слабкі й неавторитетні, а по-друге, тому, що більшовицька влада не була переконана у підконтрольності сільських рад, де значно переважали позапартійні депутати. В умовах непу та панування приватної власності і ринкових відносин в аграрному секторі селянин, особливо заможний, і теоретично, і практично для керівництва РКП(б) – ВКП(б) був реальним опоненом у боротьбі за владу. Дрібнобуржуазні настрої українських селян не викликали сумнівів у верхівки більшовицької партії. За цих умов, будь-які вибори на селі до органів місцевої влади викликали реальне її занепокоєння. Проблема контролю над багатомільйонною масою селянства залишалась однією із найактуальніших для номенклатурної еліти УСРР – УРСР упродовж усього періоду комуністичної революції 1918 – 1938 рр. [19, 24 – 28].

Необхідність організації контролю за багатомільйонним селянством спонукало компартійно-радянську владу до створення на селі додаткових, надзвичайних владних структур, які виступали у ролі провідника та виконавця директив більшовицького керівництва.

Першою такою структурою і за часом, і за змістом своєї діяльності були комітети бідноти, досвід створення яких був поширений в Україні із РРФСР.

Їх створення згідно з “Временным положением об организации рабоче-крестьянской власти на местах”, затверджене Тимчасовим Робітничо-селянським урядом України 29 листопада 1918 р., мало за мету розповсюдження більшовицької влади на українське село. Організацією й адміністративною діяльністю комітетів бідноти в Україні

керували повітові революційні комітети на чолі з осередком КП(б)У. Сільські комітети бідноти обирались у складі трьох осіб із найбідніших жителів села, які користувались виборчим правом згідно з радянськими засадами права і Конституцією УСРР. Повітовий комітет бідноти обирався у складі 6 – 7 осіб на повітовому з'їзді представників усіх сіл (1 представник від 200 виборців) [1, 30].

Повітові комітети бідноти підпорядковувались безпосередньо продовольчим органам уряду УСРР, і ця обставина у 1918 – 1919 рр. відіграла важливу роль: українські селяни розглядали комітети бідноти як адміністративну структуру, що конкретно займалась ненависною продрозкладкою. Більшовицьке керівництво України, юридично закріпивши тимчасовий статус комітетів бідноти у травні 1919 р. не відмовилось від них до подій, пов'язаних із денікінським наступом, тому що не мало бажаної підтримки у сільських радах. Радянські дослідники Н.Д.Березовчук і Г.В.Бондаренко вважали, що в 1918 – 1919 рр. в Україні було створено 15110 комітетів бідноти (у Волинській губернії – 2000 комітетів, у Катеринославській – 1000, у Київській – 1600, у Подільській – 2260, у Полтавській – 2300, у Таврійській – 450, у Харківській – 1500, у Херсонській – 1500, у Чернігівській – 2500) [1, 39]. В.Г.Ісакова дійшла висновку, що їх було набагато менше – 7160 [6, 129]. Але для нас головним є те, що саме комітети бідноти розглядались більшовицьким керівництвом України в 1918 – 1919 рр. як основний важіль, за допомогою якого вони намагались політично опанувати українське село і зміцнити там свою владу [20, 12 – 23].

Утворення комітетів бідноти сприяло процесам перенесення громадянського протистояння до кожного села. До складу комбідів могла обиратися лише сільська біднота. Одразу виникла ситуація, коли адміністративна влада на селі опинилась у руках частини бідноти, а економічне панування залишилось за заможним селянством. Безправними перед компартійно-радянською владою опинились селяни-середняки. А їх на селі була більшість. Страждаючи від більшовицької продрозкладки та свавілля своїх односельців із комбідів, селяни-середняки, разом із заможними селянами, охоче ставали під прапори

Н.Махна, М.Григор'єва та інших повстанських ватажків. Зрозумівши хибність свого ставлення до селянства, особливо до середнього, керівництво КП(б)У з травня 1919 р. намагалось упорядкувати законодавчі засади діяльності комбідів. Але було пізно. Негативне ставлення до діяльності комітетів бідноти стало масовим і практично посилювало повстанські настрої в українському селі [3, 114 – 116].

Повернення більшовицької влади на багнетах Червоної армії в 1920 р. відразу ж поставило питання про її взаємовідносини з українським селянством і створення адміністративних органів цієї влади на селі. Серед більшовицької верхівки України в 1920 р. існувало досить критичне ставлення до досвіду комітетів бідноти в 1918 – 1919 рр., тому що вони зуміли налаштувати проти себе та проти більшовицької влади не тільки заможних селян (куркульство), а й більшу частину середняків і навіть напівсередняків. Представники більшовицької еліти республіки розуміли, що середняки в союзі із заможними селянами – це та сила, яку буде дуже важко підкорити. Тому в керівництві УСРР навесні 1920 р. досить сильними були настрої проти відновлення комітетів бідноти в тому вигляді, у якому вони були у 1918 – 1919 рр.: тоді до участі в їхній діяльності залучались тільки сільські пролетарі та селяни-бідняки.

Обговорення питання про створення осередків своєї влади на селі на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У в березні 1920 р. свідчило про наявність у більшовицької еліти України різних точок зору на цю проблему. Згадуючи полеміку з цього питання на IV конференції КП(б)У, Г.І.Петровський у 1927 р. писав: “Одна частина конференції, спираючись на Конституцію, доводила, що на селі не треба створювати ніяких організацій бідноти, бо Конституція забезпечує правильну організацію радянської влади. Друга частина партії, спираючись на гіркий досвід куркульської диктатури на селі, указувала, що сама Конституція ще не достатньо забезпечує розвиток радянської влади на селі тому, що це не є пролетарське місто – там занадто мало свідомих сил, і ворожий елемент на селі ще надто дужий”

[13, 13 – 14]. На цій партконференції перемогла друга точка зору.

Тривалий час у радянській історичній літературі не висвітлювалась полеміка серед більшовицької верхівки на IV партконференції КП(б)У щодо відновлення діяльності комітетів бідноти на селі. Це насамперед було пов'язано з домінуванням на конференції багатьох представників опозиції до більшовицьких вождів на чолі з В.І.Леніним – так званий “демократичний централізм”. Їх домінуванню на конференції не завадила й участь авторитетного представника ЦК РКП(б) Й.В.Сталіна. Опозиційна група “демократичного централізму” в КП(б)У (Т.Сапронов, В.Богуславський, Я.Дробніс, М.Фарбман (Рафаїл) та інші) вважала, що на селі не потрібно створювати ніяких додаткових організацій, окрім сільських рад. Лідер опозиції “демократичного централізму” Т.В.Сапронов говорив, що створення на селі нових комітетів бідноти відштовхує середняків від більшовицької влади, що може призвести до громадянської війни не з куркулями, а зі всією масою середнього селянства [1, 21].

Інші представники платформи “демократичного централізму” на конференції відстоювали необхідність проведення старого гасла нейтральності середнього селянства стосовно комуністичної влади в момент опанування України більшовицькою владою. Їм заперечували в своїх виступах Г.І.Петровський, Х.Г.Раковський, Е.І.Квірінг, О.Г.Шліхтер, Я.А.Яковлев, В.М.Еллан-Блакитний, О.Я.Шумський та інші. Вони, навпаки, відстоювали необхідність створення додаткових організацій більшовицької влади на селі. Треба враховувати, що ця полеміка не велася з позицій відстоювання інтересів українського селянства та середняків безпосередньо. Головним питанням було: яким чином встановити більшовицьку владу на селі? [2, 76].

Запропонований Т.В. Сапроновим як співдоповідачем із питання “Про роботу на селі” проект відповідної резолюції, що передбачав не створювати комітети незаможних селян в Україні, а оволодівати більшістю в сільських радах, не був підтриманий більшістю IV конференції КП(б)У: 121 делегат проти 75

проголосували за проект резолюції, запропонований Х.Г.Раковським [15, 64].

Приймаючи навесні 1920 р. рішення про створення комітетів незаможних селян, більшовицька верхівка врахувала не тільки соціальну структуру українського села, а й антикомуністичні настрої. Вона добре знала та розуміла, що не зможе через механізм вільних, демократичних виборів швидко оволодіти сільськими радами, тому що політичний і моральний авторитет заможної частини українського села був значно вищим. З точки зору політичної еліти УСРР, комітети незаможних селян повинні були не тільки стати провідниками більшовицької політики на селі, засобом розколу села за класовими ознаками, але і в значному обсязі виконувати адміністративні, господарські та інші функції управління. Тобто, більшовицьке керівництво вважало комітети незаможних селян могутнім засобом завоювання та зміцнення своєї влади на селі.

9 травня 1920 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР прийняли Закон про комітети незаможних селян. Зміст цього закону й інструкція до нього свідчать, що комітети незаможних селян на рівні волості та конкретного села наділялись значним обсягом владних повноважень. Вони мали право складати перелік заможних господарств, контролювати й обмежувати участь представників цих господарств у виборах та громадянському житті волості і села; контролювати всю діяльність рад відповідного рівня, волосних виконкомів та їх відділів; виявляти і брати на облік надлишкову землю та реманент у заможних селян, брати участь у передачі цієї землі безземельним і малоземельним селянам; допомагати продовольчим органам “справедливо й успішно проводити розкладку хліба, продуктів і фуражу, сповіщаючи продовольчих агентів про заможних хазяїв”. Комітети незаможних селян наділялися й іншими правами, які фактично створювали умови для діяльності цих комітетів як паралельних органів влади на селі [7, 7 – 14].

До складу сільських і волосних комітетів селян згідно із Законом від 9 травня 1920 р. мали право ввійти: “а) селяни, які на підставі земельного закону повинні наділятися землею в першу чергу; б) ті, хто через незаможність звільняються від хлібної розкладки; в) ті, хто на підставі того ж закону за

відсутністю насіння й харчів одержують їх із волосного продовольчого фонду; г) ті селяни, які опріч сільського господарства, що не забезпечує їхніх потреб, примушені жити з наймів” [7, 7 – 8]. Не мали права бути членами комітетів незаможних селян всі ті, хто згідно з радянською Конституцією був позбавлений виборчих прав: “колишні поміщики і вартові, куркулі, спекулянти, крамарі, власники фабрик і заводів та різних промислових підприємств, контрреволюціонери і всі, хто визискують людську працю”. Тобто середняки отримали право вступу до комітетів незаможних селян [7, 8].

У зв’язку з тим, що компартійно-радянська еліта намагалась міцно тримати в руках усі створені нею важелі влади, дуже швидко виникла розгалужена, численна і бюрократична по суті система управління комітетами незаможних селян у республіці. Про масштаби бюрократизму цієї системи свідчить величезний архів центральних і місцевих органів керівництва комнезамами в 1923 – 1933 рр. [5]. На вершині цієї бюрократичної структури – Всеукраїнська центральна комісія незаможних селян, створена в жовтні 1920 р. (У 1923 р. вона отримала назву “Всеукраїнський центральний комітет незаможних селян”). Беззмінним головою керівних органів КНС упродовж 1920 – 1933 рр. був один із найвідоміших і впливових представників більшовицької еліти України Г.І.Петровський.

Комітети незаможних селян активно створювалися в Україні партійними та радянськими активістами ще влітку 1920 р. в губерніях, захоплених Червоною. Як свідчить довідка Наркомату внутрішніх справ УСРР від 16 вересня 1920 р., надіслана урядом радянської України особисто В.І.Леніну, у період з 1 липня по 10 вересня 1920 р. в УСРР було створено 6510 комітетів незаможних селян, серед них: у Харківській губернії – 945 комітетів, у Донецькій – 139, у Полтавській – 1280, у Катеринославській – 203, у Чернігівській – 237, у Київській – 869, в Одеській – 422, у Миколаївській – 1000, у Подільській і Волинській губерніях у зв’язку з польською окупацією, а потім через нестачу працівників і коштів організацію комітетів незаможних селян не розпочали [7, 40 – 54].

До грудня 1920 р. згідно з довідкою Наркомату внутрішніх справ УСРР було створено 9 599 комітетів незаможних селян. По губерніях ця кількість мала такий вигляд: Донецька – 1 484 комітети, Катеринославська – 464, Київська – 1 271, Кременчуцька – 783, Миколаївська – 756, Одеська – 1 322, Подільська – 327, Полтавська – 1 237, Харківська – 1 190, Чернігівська – 765, в Олександрівській губернії створення комітетів розпочали тільки у зв'язку з бойовими діями на її території [7, 100 – 105]. На 1 січня 1921 р. в Україні вже було близько 10 800 комітетів незаможних селян та їх створення продовжувалось. Вони охоплювали 1557,3 тис. селян, переважно безземельних і малоземельних [10, 148].

Швидке зростання кількості комнезамів в Україні в 1920 р. та активізація їх діяльності не може ввести в оману уважного дослідника. Цей процес відбувався в українському селі дуже складно, під тиском партійно-державного та карально-репресивного апаратів УСРР, що часто закінчувалося збройним протистоянням між селянами і новою владою на селі. Г.І.Петровський у своїх спогадах підтверджує цей висновок. Він свідчить, що тільки з травня до листопада 1920 р. в республіці загинули в збройних сутичках 152 голови сільських комітетів незаможних селян, а в 1921 р. лише в Полтавській губернії загинув 291 незаможник [13, 9]. Особливу ненависть серед селянства викликала активна участь більшості новостворених комнезамів у проведенні продрозкладки та перегляду вже здійсненого селянами землеустрою. Селян також обурювало те, що до багатьох комнезамів, а особливо до їх керівних органів, потрапило багато людей, яких вони знали як нероб, п'яниць, ледарів, шахраїв і просто кримінальних злодіїв. Різноманітні пристосуванці йшли до комітетів незаможників та їх керівних органів з меркантильних міркувань. Дуже швидко це повинна була визнати і більшовицька влада та вжити заходів.

Од 1 вересня 1921 р. до 1 квітня 1922 р. в комітетах незаможних селян України всіх рівнів та в їхніх керівних органах була проведена перша велика чистка лав. Особлива увага приділялась середнякам, які теж були членами КНС. У результаті цієї чистки з КНС було виключено 348 085 членів, а в

другій половині 1922 р., під час другої загальнореспубліканської чистки, додатково ще 112 947 членів КНС [21, 56]. Про розміри та наслідки для комітетів незаможних селян республіки цих чисток можна говорити, якщо врахувати, що на 1 жовтня 1921 р. в лавах КНС усього було 1 357 333 членів. Тобто, у результаті чистки тільки до квітня 1922 р. із загальної кількості членів комітетів незаможних селян було виключено 25,6% членів. (У січні – травні 1923 р. була третя чистка КНС, під час якої було виключено ще 379 287 членів КНС.)

Комітети незаможних селян у 1920 – 1921 рр., до введення непу і після початку реалізації цієї політики в Україні, мали різні завдання, різні напрями діяльності й обсяги владних та інших повноважень. Характеризуючи діяльність комнезамів з травня 1920 р. до травня 1921 р., секретар ЦК КП(б)У, один із впливових представників більшовицької еліти С.В.Косіор виділяв такі напрями цієї діяльності: здійснення продрозкладки, проведення розшарування села на улюбленій для більшовиків класовій основі, роззброєння заможних селян, відбирання у них частини землі та реманенту, боротьба з повстансько-партизанським рухом селян (більшовики називали цей рух політичним бандитизмом), контроль за діяльністю сільських рад і виконкомів волосних рад, виконання гужової повинності, організація та підтримка закладів освіти, охорони здоров'я і культури на селі та інші [9, 45].

С.В.Косіор не випадково виділив роль комітетів незаможних селян у боротьбі з повстансько-партизанським антибільшовицьким рухом у 1920 – 1921 рр. Діяльність комнезамів зміцнила у більшовицького керівництва надію на те, що воно зможе опанувати та взяти під контроль українське село. Для боротьби з повстансько-партизанським рухом комнезамам було дозволено та рекомендовано створювати свої озброєні загони незаможників, які брали безпосередню участь у боях проти повстанців. За неповними даними Наркомату внутрішніх справ УСРР на 1 березня 1922 р. в цій боротьбі брали участь 56 017 членів КНС, організовані в 730 загонів. За великі заслуги перед комуністичною владою у справі боротьби з повстансько-партизанським рухом у 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд рад

нагородив Червоним прапором ВУЦВК 49 комнезамів. Багато членів КНС одержали ордени Трудового Червоного Прапора, 750 незаможників були премійовані годинниками [7, 22].

За оцінками ЦК КП(б)У найбільшу активність у 1920 – 1921 рр. у боротьбі зі зброєю в руках проявили комнезами Полтавської та Харківської губерній. У Київській, Одеській, Донецькій, Катеринославській губерніях активно діяли 30 комітетів незаможників. Наприклад, у січні 1921 р. сім із них мали озброєні загони з великою кількістю бійців [9, 47].

Кадровий склад керівних органів комітетів незаможників різного рівня формувався, передовсім, з осіб, які були віддані більшовицькій владі та підтвердили цю відданість або в лавах Червоної армії під час громадянської війни, або участю у боротьбі проти повстанців в Україні. Серед них було багато демобілізованих бійців, яких партійні комітети різного рівня направляли керувати комнезамами далеко від рідних міст або безпосередньо за місцем проживання. Про існування масової практики таких призначень є багато спогадів колишніх керівників сільських і волосних комнезамів [13, 176 – 179; 195 – 202; 205 – 213]. Збереглося багато свідчень сучасників подій про практику масового направлення для роботи в керівних органах комнезамів робітників із міст і передовсім комуністів. ЦК КП(б)У і губкоми партії, направляючи їх для роботи в комнезамах, вважали, що вони зможуть активно та послідовно реалізувати більшовицьку політику на селі, хоча їм і бракувало елементарних знань сільського життя. Щоб підготувати кадри для комнезамів, влаштували спеціальні центральні, губернські та повітові курси. За короткий час із міст на село було направлено 10 576 осіб, із них 1 323 були членами КП(б)У. Окрім цього, 6 356 осіб мобілізували в Полтавській, Одеській та Катеринославській губерніях [14, 3].

Особливу надію з питань проведення продрозкладки та продовження політики розкуркулення (одна з головних причин повстансько-партизанського руху в Україні) більшовицька еліта покладала на робітників-комуністів із міст. С.В.Косіор у травні 1921 р. писав: “Майже всі функції по виконанню розверстки, збору хліба винесли на своїх плечах комнезамами. Як ми в 1920 –

1921 рр. зібрали вже близько 65 млн. пудів хліба проти 20 млн. у 1919 – 1920 рр., то цим ми зобов’язані виключно розвиткові та зміцненню комнезамів. Продовольча розверстка була головною зброєю розшарування села, засобом організації та розвитку комнезамів” [9, 48].

Перехід до політики непу викликав серед партійно-державного керівництва УСРР нову дискусію щодо ролі та місця комітетів незаможних селян у нових політичних і соціально-економічних умовах на селі. Їх існування та діяльність у тому вигляді, у якому вони були започатковані законом від 9 травня 1920 р., об’єктивно йшли проти нової економічної політики більшовицької верхівки. Г.І.Петровський свідчить, що в 1921 – 1922 рр. серед частини більшовицького керівництва України існували ліквідаційні настрої щодо комнезамів як паралельної структури влади на селі. До того ж, окремі представники цього керівництва вважали, що комнезами треба ліквідувати тому, що головні позиції в них швидко захоплювали селяни-середняки, які через свої приватновласницькі настрої можуть повернути їх проти більшовицької влади [13, 34]. Але Г.І.Петровському та Х.Г.Раковському за підтримки вождів російського більшовизму вдалося переконати більшовицький загаль, що і в умовах непу комнезами треба зберегти, але реформувати й адаптувати до нових умов. Більша частина більшовицької еліти України погодилася з цим, тому що в 1921 – 1922 рр. ще досить невпевнено почувала себе в українському селі, вважала його ворожим до нової влади і не бажала втрачати такий могутній важіль влади на селі, як керовані та контрольовані комнезами [7, 256].

Новий зміст існування та діяльності комітетів незаможних селян обговорювався і формулювався впродовж усього 1921 р. і в першій половині 1922 р. Тобто це не було зроблено одномоментно. І це зрозуміло, тому що неп взагалі був кардинально новою справою для більшовицької еліти і партійно-державного апарату республіки. Основні напрями діяльності комнезамів в умовах непу ЦК КП(б)У сформулював у спеціальній резолюції від 30 вересня 1921 р. Так, селяни-середняки більше не мали права бути членами комнезамів. Це

пояснювалось тим, що “в комнезамах уже відбулося певне розшарування та з їхнього середовища виділяється середняк” [7, 49]. Тому ЦК КП(б)У вирішив “провести в комнезамах сувору чистку, залишаючи в них лише напівпролетарські елементи” [10, 147].

19 жовтня 1921 р. ЦК КП(б)У на основі згаданої резолюції надсилає всім партійним комітетам республіки циркуляр про зміцнення комнезамів [7, 150 – 151], який засвідчив, що політичне керівництво УСРР вирішило, з одного боку, підтримати комнезами в умовах непу як свою політичну і соціально-економічну опору на селі та могутній важіль впливу, а з іншого – зменшити обсяг їх адміністративно-розпорядчих функцій. Щоб існували матеріальні стимули для бідноти бути членом КНС, виділялось 15% від загального фонду продовольчого податку в Україні [7, 151].

У 1923 р. ВУЦВК за дорученням ЦК КП(б)У декілька разів приймав постанови про пільги комнезамам (17 січня, 2 травня, 10 травня, 5 грудня) [7, 177 – 180]. Особливо треба виділити постанову ВУЦВК від 5 грудня 1923 р., що мала великий за обсягом перелік пільг для незаможних селян і комітетів, які їх об’єднували (пільги у справах землеустрою, кредиту, лісового господарства, оренди майна, в освітній справі, у справі фінансування, організації сільськогосподарських колективів і в будівництві, у справі охорони лісу, господарського будівництва, податкових справах, відомства державного контролю, юстиції, у справах Червоної армії) [7, 184 – 194].

Одним із основних політичних завдань, яке ставила панівна еліта УСРР перед комнезамами всіх рівнів у період непу, було оволодіння сільськими радами. Більшовики в Україні до 1923 р. не змогли здобути більшість у них, тому на перевиборах у сільські ради в 1924 р. покладали надію не тільки на сільські осередки КП(б)У, а й на підконтрольні їм комітети незаможних селян. Комнезами на перевиборах 1924 р. частково виправдали надії більшовицької еліти. Якщо до перевиборів 1924 р. членів КНС у сільських радах було 57 – 58 тисяч, то після виборів їх там було вже 101 792 осіб, що становило 49% від загальної кількості обраних до сільських рад в Україні [7, 315].

Найбільший вплив комнезами мали у сільських радах у Подільській, Київській і Волинській губерніях. Значно меншим він був у Донецькій, Катеринославській, Харківській і Чернігівській губерніях [7, 316], що відповідає показникам соціальної структури села, адже саме в цих губерніях кількість заможних та середняцьких господарств була найбільшою.

За результатами виборів 1924 р. до сільських рад були зроблені ЦК КП(б)У досить конкретні висновки: по-перше, ставка на комітети незаможних селян себе виправдала, тому необхідно утворити КНС всюди, де є сільська рада (тобто, кількість сільських КНС у республіці повинна відповідати кількості сільрад); по-друге, треба зміцнити кадровий склад керівництва сільських КНС і надати йому заробітну плату на рівні голів та працівників апарату сільрад за рахунок місцевих бюджетів. Ця лінія була проведена головою ЦК КНС Г.І.Петровським на IV Всеукраїнському з'їзді незаможних селян 24 – 29 червня 1924 р., що відбито у відповідній резолюції [7, 334].

Кількість комітетів незаможних селян уже на 1 липня 1925 р. наблизилась до кількості сільських рад в Україні і становила 8238 одиниць, тоді як сільських рад у 41 окрузі УСРР і автономній республіці радянської Молдавії було 9 062 одиниці [7, 357].

Цікавим є питання про кількість членів КНС в УСРР у 1921 – 1925 рр. Коливання цієї кількості досить рельєфно відбивають результати політики більшовицької еліти УСРР стосовно свого могутнього важеля влади на селі в цей період – комітетів незаможних селян.

Найбільшої численності комітети незаможних селян досягли восени 1921 р., а саме – 1 357 330 осіб, коли до складу КНС мали право входити не тільки сільські бідняки, але й середняки. Після того, як законодавство щодо засад існування КНС було змінено і представники середняцьких господарств втратили право входити до складу КНС, відбулась уже згадувана чистка лав КНС, яка тривала з кінця 1921 до 1 квітня 1922 р. Після неї в організаціях КНС в Україні залишилось 1 009 248 осіб. Але спеціальними комісіями, провідна роль у яких

належала представникам парткомів КП(б)У різного рівня, було визначено, що перша чистка КНС не дала бажаних наслідків: багато середняків і навіть куркулів лишилось в організаціях КНС. Та частина більшовицької еліти УСРР, яка боялась перетворення КНС у знаряддя боротьби куркулів і середняків проти її влади, настояла на проведенні нової чистки лав КНС. Отже, 1 квітня 1922 р. вона не була припинена і продовжувалась до вересня цього ж року. Усього за період чистки КНС з кінця 1921 і до кінця 1922 р. з лав цієї організації було виключено 461 032 осіб, або 35% всієї колишньої кількості членів. Наприкінці 1922 р. в організаціях комітетів незаможних селян усіх рівнів залишилось 896 305 осіб [7, 309 – 310].

Надання великих пільг КНС під час реалізації політики непу в Україні вимагало від партійно-державного керівництва перегляду складу всіх користувачів цих пільг. Це поєднувалося з політикою економії коштів державного та місцевих бюджетів, яка проводилась разом із започаткуванням непу. Перегляд складу КНС із цих позицій підштовхнув компартійно-радянську еліту до нової чистки лав цих організацій. Вона почалась у січні і закінчилась у травні 1923 р. До складу всіх комісій з чистки згідно з циркуляром ЦК КП(б)У були включені робітники-комуністи, які уважно переглянули весь склад комітетів незаможних селян. Вони без жалю та вагання вичищали з лав комітетів незаможних селян не тільки середняків і куркулів, але й тих, хто гальмував і дискредитував роботу цієї важливої для більшовиків організації: нероб, демагогів, п'яниць і самогонників, карних злочинців. Таких виявилось дуже багато, і всі вони домагались пільгового постачання й утримання державою. Під час третьої чистки було усунуто з організації КНС 379 287 осіб, або 27,8% від їх загальної кількості [7, 310].

На 1 жовтня 1923 р. у складі КНС було лише 582 876 осіб. З них тільки 22 891 особа (4% від загальної кількості членів КНС) були членами КП(б)У, а 559 985 (96%) – позапартійними. Вважались письменними 350 489 членів КНС, або 60,1%, а 232 887 із них, або 39,9%, були неписьменні. Серед членів комітетів незаможних селян жінок було лише 93 521, або 16% від загального складу. Найбільшими були організації КНС у

Подільській, Одеській та Київській губерніях (відповідно 128 163, 106 363 і 80 417 осіб); найменшою була кількість членів КНС у Чернігівській, Катеринославській і Харківській губерніях (відповідно 16 817, 37 769 та 33 379 осіб) [7, 311].

Після закінчення в травні 1923 р. третьої чистки кількість членів КНС почала збільшуватись, але тепер до комітету незаможних селян приймали дуже прискіпливо. Од травня до 1 жовтня 1923 р. було прийнято лише 66 862 особи і організація збільшилась на 12,9%. На 1 грудня 1923 р. членами КНС було 631 818 незаможників. ВЦКНС у своїй доповіді про діяльність у 1921 – 1923 рр. повинна була констатувати: “До цього часу до організації КНС втягнуто бідняцького селянства дуже небагато, усього лише на 30 – 32%” [7, 309, 312].

На 1 липня 1925 р., за даними офіційної статистики ЦК КНС, членів комітетів незаможних селян по всій Україні було 115 730 осіб. Ця кількість склалась із членів КНС у 41 адміністративно-територіальному окрузі, автономній республіці Молдавії та тих 50 тисяч членів КНС із розформованих округів, які були передані по Уманському, Харківському, Чернігівському, Білоцерківському, Черкаському, Мелітопольському, Кременчуцькому округах [7, 357].

З середини 1925 р. політична еліта СРСР та УСРР почала переглядати засади політики непу і конкретно посилювати державне втручання в розвиток економіки села. Це було пов'язано з тими проблемами, з якими вони зіткнулись у період непу: “ножиці цін” між сільськогосподарською і промисловою продукцією, знецінення грошей, невідповідність темпів розвитку промисловості та сільського господарства, труднощі хлібозаготівлі та інші. Більшовицьке керівництво вирішило: воно настільки зміцнило свою владу, що не потребує існування паралельних структур державної влади на селі. Більшовицька еліта не хотіла просто ліквідувати КНС як такі, що виконали свою роль у зміцненні її влади: вона не могла відштовхнути від себе селянську бідноту. Постановою IV пленуму ВЦ КНС, що відбувся 18 – 20 серпня 1925 р., почався процес перетворення комітетів незаможних селян у громадську організацію [8, 325].

У період од серпня 1925 до 8 березня 1933 р. комітети незаможних селян діяли як громадська організація на селі. У

постанові ВУЦВК від 8 березня 1933 р. про ліквідацію комітетів незаможних селян про причини такого рішення пояснювалось: "...тепер основні маси незаможних селян разом із середняками ввійшли до колгоспів... За допомогою пролетарської держави, спираючись на величезні досягнення соціалістичної індустрії, здійснюючи постанови партії про організаційно-господарське зміцнення колгоспів, борючись справді за більшовицький провід колгоспами, усі колгоспники, у тому числі незаможні, мають усі підстави стати заможними і разом з робітниками проводити надалі боротьбу за краще життя" [7, 396].

Перехід комітетів незаможних селян у статус громадської організації відразу ж змінив і ставлення до неї на селі. Уже в травні 1926 р. ЦК КНС повинен був визнати, що за один рік втратив 56,5% усього складу комітетів незаможних селян [7, 406]. У доповіді ВЦКНС про підсумки реорганізації КНС в Україні підкреслювалось, що до початку реорганізації було 9388 сільських комітетів незаможних селян з кількістю 1 297 747 членів, а після проведення реорганізації залишилось лише 585 360 членів (кількість організацій 10 088) [7, 414]. Надалі вплив і значення цієї громадської організації тільки зменшувались, а діяльність формалізувалась і бюрократизувалась. У 1933 р. діяльність КНС була припинена. Після колективізації вони стали непотрібні більшовицькій владі.

Історія утворення, існування і діяльності комітетів бідноти і комітетів незаможних селян в Україні, на наш погляд, потребує нового, сучасного поглибленого дослідження з точки зору оцінки того важеля влади, який компартійно-радянська еліта утворила і використала, а потім від якого сама ж відмовилась в умовах розвитку тоталітарної держави.

Джерела та література

І. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 13. – Спр. 30.

1. Березовчук Н.Д. Пролетарская опора в деревне. К истории комитетов бедноты на Украине / Н.Д.Березовчук, Г.В.Бондаренко. – К. : "Вища школа", 1986. – 115 с.

2. Березовчук М. Перші соціалістичні перетворення на селі. Про організації сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень / М.Березовчук. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1976. – 149 с.

3. Березовчук М.Д. Комітети бідноти України / М.Д.Березовчук // Український історичний журнал. – 1964. – № 3. – С. 114 – 120.

4. Волошенко В.О. Комітети незаможних селян в Донбасі (1920 – 1933 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / В.О.Волошенко; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2003. – 20 с.

5. Всеукраїнський Центральний Комітет незаможних селян. Опис документальних матеріалів фонду Р-257. Крайні дати документальних матеріалів 1920 – 1933 рр. — Харків: Харківське обласне видавництво, 1957. – 200 с.

6. Ісакова Т.В. Організація комітетів бідноти на Україні та боротьба за зміцнення Радянської влади (листопад 1918 – серпень 1919 рр.) / Т.В.Ісакова // Вісник Київського університету. – 1966. – № 7. – С. 127 – 135.

7. Комітети незаможних селян України (1920 – 1933): 36 документів і матеріалів. — К.: Видавництво “Наук. думка”, 1968. – 639 с.

8. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К.: Політвидав, 1976. – Т. 1. – 1062 с.

9. Косіор С.В. Вибрані статті і промови / С.В. Косіор; упоряд.: А.Д. Ярошенко та ін. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1968. – 560 с.

10. Кульчицький С.В. Комітети незаможних селян / С.В.Кульчицький // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 – 1928 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 145 – 155.

11. Лях Р.Д. Участь комітетів незаможних селян у завершенні аграрних перетворень на Україні (1920 – 1923 рр.) / Р.Д.Лях // Питання історії народів СРСР. – 1973. – Вип. 16. – С. 26 – 32.

12. Мельничук О.А. Комітети незаможних селян на Поділлі (1920 – 1933 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.А. Мельничук; Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1998. – 17 с.

13. Опора партії на селі. Спогади активних учасників комітетів незаможних селян України / упоряд.: М.Д.Березовчук, Т.М.Колішер,

П.К.Стоян, В.В.Сухарев. — К.: Видавництво політичної літератури України, 1971. — 315 с.

14. Отчет ЦК КП(б)У к V Всеукраинской партийной конференции // Коммунист (Харьков). Приложение. — 1920. — № 5. — С. 2 — 10.

15. Пирог Р. Четвертая конференция КП(б)У / Р.Пирог // Под знаменем ленинизма. — 1990. — № 2. — С. 62 — 70.

16. Ремнев М.И. Деятельность комитетов незаможных селян на Украине в 1920 году / М.И.Ремнев // Вопросы истории. — 1954. — № 4. — С. 83 — 86.

17. Турченко Ф.Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. — 1921 р.): Історичні нариси / Ф.Г.Турченко, Г.Ф.Турченко. — К.: Генеза, 2003. — 304 с.

18. Усков Ф. Комнезами України в період воєнного комунізму і переходу до непу / Ф. Усков. — К.: Держлітвидав УРСР, 1950. — 155 с.

19. Фицпатрик Ш. Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х годов / Ш. Фицпатрик // Вопросы истории. — 1990. — № 8. — С. 16 — 32.

20. Хижняк В.П. Борьба Комуністичної партії за утворення комітетів бідноти на Україні (1918 — 1919 рр.) / В.П.Хижняк // Вісник Київського університету. — 1962. — № 5. — Вип. 1. — С. 18 — 23.

21. IV з'їзд незаможних селян України. Стенографічний звіт. — Харків: Оргвідділ ВУЦВК, 1924. — 263 с.

Фролов Николай. Комитеты бедноты и комитеты неимущих крестьян в системе партийно-государственного контроля в Украине 1920 — 1930-х гг. Анализируются причины создания комитетов бедноты и комитетов неимущих крестьян в 1920 — 30-е гг. и роль компартийно-советской элиты в этом процессе. Исследуются структура, функции, направления деятельности организаций. Утверждается, что создание на селе чрезвычайных властных структур было вызвано необходимостью организации контроля советской власти за многомиллионным крестьянством.

Ключевые слова: комитеты бедноты, комитеты неимущих крестьян, компартийно-советская власть, крестьянство, политическая элита.

Frolov Mykola. Committees of the poor and committees of indigent peasants in the system of party-state control in Ukraine in 1920 – 1930. The project analyses the reasons of committees of the poor and committees of peasants' establishment in 1920 – 1930's and the role of the Soviet Communist Party elite in this process. The structure, functions and activities of organizations are studied. It is proved that creation of extreme power structures on village was predetermined by necessity of the organization of control over millions-strong peasantry by the Soviet's power.

Keywords: committees of the poor, committees of indigent peasants, the Communist party Soviet power, peasantry, political elite.